

Така філософія серця. Дуже вразлива, “не-розумна” і “безголова”. Безпосередня і непере-дбачлива. Стихійна і недисциплінована. Не-конкурентна і конформістська. Поблажлива і ледве не на все згодна. Готова давати-приймати і добро, і зло. Все дозволено, якщо “прості люди в нас у бога не дуже-то вірили” (О. Довженко), якщо детермінація відносна, послаблена розко-лом на “пантеїзм” і “містицизм”, підземне і небесне, язичницьке і православне, родове і персоналістичне, минуле і майбутнє, які, бу-дучи і чинні, і конкурентні водночас, не тільки контамінуються, але й нейтралізують один од-ного “посередині”, в осерді буття. Українська свобода не стільки демонічна, скільки легко-важна; нібито граючись (продовжуючи пер-вісну гру), вона перетинає межу між правдою і кривдою (чи туди, чи назад), щоб з дитинною безпосередністю проректи: “що було, те було”, “маємо те, що маємо”, “ну що ж поробиш”, “якось воно буде”, “не зогришиш, не покаєшся”, “по всякому буває”, “а-а-а, що тепер казати...” і т. д. Особиста відповідальність (тема Біблії) напіврозчинена в колективній вині-спокуті. Там віднялося — там додалося, у спільному казані все перевариться, “перемелеться — мука буде”. Онтологічний оптимізм, покладання ві-ри-надії на рід-природу, на “материнське” бут-тя і Бога, на патерналістське начало (чи під-грунттєве, чи небесне) — невимогливі, але

утворюють м'яке, тепле середовище, де “хай злодій, аби свій”, бо “в сім'ї не без виродку”. Середовище найжаданіше здалеку, але таке суперечливе зблизка.

Кордоцентризм — балансування на межі (можливого), нестійка і вразлива позиція. Хоч і найлюдяніша. Але вона триває століттями і втілилася в культурі. Чи й дійсно Україна розташована на зламі якихось геотектонічних плит, звідки щоразу зринає якась первісна “плазма”? Чи й дійсно Україна — таке осереддя індоєвропейського культурного ареалу, де вна-слідок рівноваги протилежностей зберігається реліктове джерело живої гармонії? Принаймні, донедавна Полісся і Карпати — живі заповід-ники для фольклористів-етнографів у центрі Європи. А в “київському колі” вже близько двох століть триває дивна ситуація заперечен-ня заперечення: вчорашні селяни (здебільшо-го), відірвані від рідної хати і мови, зазнають маргінальної неповноцінності, позаморального перекотипольства (“всеможливості”), крізь мі-шаницю якого контрастно прорізуються ве-летні українського духу. Дуже схоже на ма-гічне коло ритуалу, де збурунену хвилю хаосу раз у раз долає лад. Отож не випадково філо-софія “київського кола” намагається збагнути не стільки надземні абстракції, як конкретне осереддя людини, котра стверджує: “Я в серці маю те, що не вмирає” (Леся Українка).

• • •

**Б.О. Парахонський**

## ДОГОВІРНІ СТРУКТУРИ В ПОБУДОВІ ТЕКСТУ

### 1. Події і повідомлення

Конвенційні структури пронизують життя людини, утворюють важливий механізм куль-тури, за допомогою якого можна розрізнити саму культуру і природу. Остання підкоря-ється, як прийнято вважати, об'єктивним зако-нам, тоді як культура значною мірою сама утворює шляхи свого функціонування і роз-витку. Тут неабияку роль грає організація сві-домості культури і механізми, що узгоджують її різні складові частини: індивідуальна свідо-мість, колективна, групова, традиційна, авто-ритарна та ін. Деякі узгодження людина здатна утворювати свідомо, в міру розвитку власної особистості і соціальних умов, що роблять її рішення більше або менше вільним, але біль-

шість існуючих в культурі конвенційних структур творяться поза межами індивідуаль-ності, або як частина культурної традиції у вигляді норм, цінностей, звичаїв, стереотипів мислення і поведінки. Такі, наприклад, узгод-ження існують в умовах функціонування мови або інших знакових систем, що складаються традиційно, або, як кажуть, природньо, хоча, звісна річ, такі конвенційні схеми неможливо віднести до законів природи, вони виробляються культурою як умови її власного існування.

Але який саме механізм утворення таких узгоджень і як мусить відбуватись контроль за їх належним функціонуванням? Закон або до-говір мають силу і поважаються лише тоді, коли існують санкції за їх порушення. Прак-

тично це виглядає як наявність численних непорозумінь, що виникають при порушенні узгодження. Незнання мови є свідченням того, що людина знаходиться поза межами певного кола умов і конвенцій, а тому виключена з певної системи комунікації, знаходиться поза межами деякої спільноти. Теж саме стосується інших феноменів культури — звичаїв, норм, стереотипів поведінки. Не важко визначити, що тут йдеться про конвенційні структури прихованого характеру, вони не обов'язково усвідомлюються людиною, але так або інакше виконуються, бо порушення виключає людину з певного кола життя. Але прихованість існування цих конвенцій теж деякою мірою умовна. Вони існують поза свідомістю людини, тому що належним чином не сформульовані, але вони існують в її свідомості, бо визначають її організацію. Краще сказати, що вони існують як межі свідомості, що обумовлюють культурний характер організації свідомості.

Кожна культура пропонує великі корпуси текстів морально-правового характеру, в яких визначаються правила поведінки або регулюються відносини між членами спільноти. Оскільки тут нагромаджений і узагальнений досвід колективу, можна очікувати, що тут не повинно бути будь-яких раціональних конвенцій. Але так здається лише на перший погляд.

Ми намагатимемось довести, що саме міфопоетичні і релігійні тексти мають на глибинному рівні цілком визначену раціональну систему узгоджень, пов'язану з певним уявленням про побудову світу. Ми виходимо з положення, що тексти морально-правового рангу теж будуються з урахуванням деяких вихідних детермінант, які визначають загальний простір для побудови дискурсу. Договір є важливим елементом побудови як самої культури, так і загальної комунікативної системи. Але треба мати на увазі, що на відміну від звичної системи комунікацій, де має місце обмін повідомленнями, тут ми будемо мати справу з такою системою, де обмін повідомленнями поєднаний з потоком подій і сама комунікація у вигляді окремих комунікативних актів може вважатись також подією або низкою подій. Тому зупинимось трохи докладніше на визначенні цих обставин.

Виходитимемо з положення, що людина взагалі існує у світі, який складається з подій і повідомлень про них. Можна вважати подіями всі ті ситуації, в яких людина є дійовою

особою і які є фактами її власної біографії. Все інше дається людині у вигляді повідомлень про події в світі, у вигляді текстів, що описують або пояснюють реальність.

Здатність сприймати повідомлення пов'язана з устроєм ціннісно-сислової моделі світу, що визначає свідомість людини і формується культурним середовищем, соціальними відношеннями або власною активністю<sup>1</sup>. Можливість брати участь у подіях визначена здатністю людини приймати рішення згідно зі своєю інформованістю про устрій реальності та про події, що відбуваються. Договірні структури пов'язані із встановленням деякої загальної моделі порядку, що має сенс для учасників договору. Взаємодія окремих осіб або цілісних груп, що поєднують свої зусилля і можуть сприйматись як єдиний суб'єкт, має місце лише за умов наявності тих або інших конвенцій, що визначають між іншим, також статус події і статус повідомлення — коли воно має місце і що воно таке в контексті устрою реальності.

Не завжди можна відрізнити те, що називають подією, від повідомлення. Треба мати на увазі весь контекст існування того або іншого феномену. Тут може виникнути ситуація, коли подія набуває значення повідомлення, або, навпаки, повідомлення набуває значення події. Так, у драмі Л. Толстого "Живий труп" описано низку подій, з яких центральною для всього сюжету виявляється подія "самогубства" головного персонажа. Згодом з'ясовується, що насправді мало місце "повідомлення" про подію, яке помилково трактувалося як сама подія: знайдене тіло в річці, записка про прощання з життям, одяг на березі — все це, здавалось, однозначно може трактуватись як показник реальної події, бо сам процес самогубства ніхто не міг спостерігати. Але насправді мало місце маскуванню події за допомогою майстерно зробленого "повідомлення". Трактування події як дійсної привело до реальної зміни в житті персонажів: жінка "самогубця" одружується з коханим чоловіком та ін. Розкриття обману приводить до нового прочитання фактів, і ця нова інтерпретація повертає хід подій таким чином, що головний персонаж змушений насправді покінчити з життям. "Повідомлення" про подію стає подією насправді.

Звідси можна зробити висновок про те, що важливим критерієм розрізнення події і повідомлення є справжність події, до чого потрібно прийти шляхом максимально зваженого розслідування. Тобто подія для людей, які не

<sup>1</sup> Парахонський Б.А. Язык культуры и генезис знания. — К., 1988. — 207 с.

діють безпосередньо, подається у вигляді повідомлень. Помилка полягає у незнанні “мови” справжнього факту, тоді як на поверхні повідомлення може бути прочитаним різними шляхами.

Але повідомлення саме може набувати статусу події і тут воно прочитується цілком однозначно, а варіативність віднесена до можливостей утворення певних подій. Так, скажімо, пляшка з документом, кинута в море компрачікосами в романі В. Гюго “Людина, яка сміється”, з’являється в належний час як важливий елемент описуваної тут низки подій. Людина, що вважала себе належною до нижчих верств суспільства, раптово підноситься на верхівку суспільної ієрархії в силу того, що документ засвідчує її справжнє походження. Усі її стосунки з іншими людьми і суспільством змінюються кардинально, але вона зберігає свідомість і самототожність, що була сформована раніше під впливом свого названого батька — послідовного критика пануючої системи.

Виступ молодого хлопця в палаті лордів — це погляди його вихователя. Ця ситуація може розглядатись як “повідомлення” з соціального “низу” на соціальний “верх”, але так вона не сприймається, і хлопця вважають божевільним. Договірна схема суспільства не дозволяє безпосередню комунікацію між верхами та низами: пануючим верствам дозволено діяти як вони бажають, а підлеглим — лише молити про врятування. Пляшка з документом — це подія, яка робить можливою таку комунікацію, що правда, лише у вигляді окремого акту, що не може змінити існуючу систему комунікації.

Таким чином, бачимо, що у світі людини має місце поєднання процесів комунікативних і дієвих. Тому, вивчаючи перші, ми не можемо взагалі абстрагуватись від останніх і навпаки. Події мають статус таких, що дійсно відбувались і можуть сприйматись або безпосередньо, або шляхом повідомлення про них. Повідомлення, в свою чергу, уможливають різні трактування подій і визначають їх як дійсні або недійсні. Але коли повідомлення зафіксовано в тексті загальновідомою мовою, тобто включено до системи узгоджень, воно набуває самостійної цінності, постає як документ, факт, що має нову якість дійсності, можливість на комунікативному рівні. Можна уявити собі і наступний рівень дійсності — рефлексивний — на якому можуть бути утворені опис самих повідомлень про події або повідомлення про повідомлення. Деякою мірою цей рівень фіксує свідомість людини, що зайнята пошуком або дослідженнями.

Договірною структурою ми будемо називати таку, існування якої пов’язане з утворенням певних узгоджень, що виконують функцію затвердження деякої системи порядку, згідно з якою будується поведінка людини або конструюються повідомлення. Це не виключає таких ситуацій, коли договір утворюється не шляхом узгодження суб’єктами своїх дій або розуміння світу, а немовби надається “згори” як певна конституція реальності, яку змінити неможливо. Насправді таким чином відбувається сакралізація певного устрою відносин людей. Такий “договір” може деяким чином легалізувати незаконне і безправне становище суспільства, але його чинність буде далекою від легітимності, тобто дійсних правових обґрунтувань.

Іноді, як про це вже йшла мова, існуючий порядок реальності не знаходить відтворення в якомусь тексті, скажімо, Конституції або Союзного Договору. Тоді мусимо говорити про договірні структури прихованого рангу, які належить реконструювати на основі існуючих текстів поведінки. Частіше має місце поєднання договірних структур того або іншого виду. Так, скажімо, в текстах Біблії ми бачимо наявні тексти договору людини з Богом, що також формулюється в нормах поведінки, заповідях та ін.

Норми поведінки таким чином поєднуються з устроєм реальності в уявленні іудейської культури. Але можна реконструювати ці та інші норми текстів, що описують поведінку людей, тобто існують як вірність доброї або поганій стратегії поведінки. Тому належить йти не від опису норм до повідомлень про поведінку, а від повідомлень — до подій, які вважаються дійсними. Такий шлях дозволяє в кінцевому підсумку виявити реальну модель світу.

## 2. Договір зі світом. Глибинна семантика “Слова о полку Ігоревім”

Аналіз комунікативно-дієвих структур “Слова о полку Ігоревім” дає можливість виявити деякі договірні схеми глибинного характеру, згідно з якими витримується розповідь. Цей складний і багатоплановий пам’ятник літератури України-Русі, за визначенням Р. Якобсона, належить до загальноєвропейського стилю “*Strobar clus*”, “*Cornatus difficilis*”, що ґрунтується на багатоплановому символізмі і буває сміливими контрастами, примхливістю просторових і часових дигресій, таємничими натяками та загадками, складною грою тропів і фігур, вдалим поєднанням неспоріднених жан-

рів і джерел”<sup>2</sup>. Ми виходимо з того, що розкриття прихованих договірних структур в цьому творі може сприяти виявленню глибинного символізму і більш точному розумінню його смислових відношень, що фіксуються на поверхневих структурах.

В тексті “Слова” можна виявити декілька (щонайменше чотири) договірних схем, які визначені в комунікативному і/або дієвому ракурсах, і згідно з якими організуються різні групи висловлювань, що мають жанрове забарвлення. Дослідники давно зауважили, що тут можна говорити про різні жанри: пісня-слава, пісня-літопис, плач тощо. Іноді це навіть давало підстави говорити про те, що “Слово” — це кілька різних творів, поєднаних чисто умовно спільними рамками. Такі збірки часто трапляються у середньовічній літературі: так, у казках “Тисячі і однієї ночі” ми також маємо поєднання творів різного жанру і навіть з єдиним сюжетом. Але щодо “Слова” такий погляд можна вважати надто поверховим. Ми намагатимось довести, що тут наявна загальна глибинна сюжетна структура, яка містить у собі різні частини розповіді.

Можна, насамперед, виявити такий зріз “Слова”, що пов’язаний із самим автором як суб’єктом висловлювання. Автор співає славу князям, і загальною рамкою твору є жанр славослів’я. Головною ознакою комунікативної схеми, що утворюється, є пряме звертання автора до своїх слухачів: “Здрави будьте, князья и дружина”<sup>3</sup>... Структура узгоджень тут загальновідома: є автор-пісняр, його слухачі, що можуть сприймати пісню і адекватно її розуміти. З іншого боку, дієвого, “Слово” є, власне, своєрідним закликком до боротьби проти ворогів руської землі. Можна також зазначити наявність моменту рефлексії, що фіксується у виявах авторської критичної свідомості: протиставлення поезики “Слова” іншим творчим стилям Бояна і Ходина.

Інша система комунікативно-дієвих узгоджень може бути пов’язана з описом самого походу князя Ігоря проти половців. Тут автор розповідає з точки зору безпосереднього учасника подій, що переживає їхнє тривання. Зображення тут наближається до літописного жанру, де події розповідаються одна за одною. З комунікативного боку перебіг подій визначено в аспекті історичного протистояння

русичі-половці, що можна вважати своєрідним діалогом різних культур і різних політичних сил<sup>4</sup>.

Третя конвенційна схема репрезентована в зв’язку із постаттю князя Святослава: він бачить сон про загибель війська Ігоря, а далі йде слово-заклик до єднання, звернений до руських князів. Тут наявні відношення, що орієнтовані згори вниз: “мудрий верховний правитель” протистоїть “свавільним місцевим князям”. Тут панує реєстр розповіді-повчання. Князь Святослав має риси сакрального вождя, старшого в княжому роді. Через нього говорить колективно-родова мудрість протиставлена прагматичному раціоналізмові князів. Полярність різноспрямованих інтенцій створює комунікативну напругу, що реалізується в пафосі заклику. Дієвого рівня ця система не досягає, і заклик залишається волянням у порожнечу. Отримавши сакральним шляхом (через сон) інформацію про загибель руського війська, про стон і плач на Русі, князь Святослав починає спрямовувати свою діяльність на поновлення старого порядку, на врятування Русі, але він здатний лише на заклики. Тому розповідь тут стає своєрідним діалогом авторської свідомості з існуючими політичними концепціями: сепаративні інтенції князів мали своє підґрунтя і не зводились до чисто князівського егоїзму; відокремлення руських земель одна від одної призводило до утворення незалежних держав, так само, як це відбувалося і в Західній Європі.

Кожна з трьох визначених нами структур розповіді могла виявитись домінуючою у глибинній семантиці “Слова”, але жодна з них не охоплює твір в цілому. Семантика, пов’язана з кожною із цих структур, не може вважатись завершеною в комунікативному і/або дієвому плані. Конвенційна схема “славослів’я” виглядає взагалі зовнішньою і формальною: щоб співати славу, достатньо було витримати розповідь в канонах традиційної поезики або риторики, відомої з античних часів. Історичний діалог: “Русь — Дике Поле” не міг бути завершений в межах окремої розповіді про одну з багатьох межових сутичок. Слово-заклик Святослава не є завершенням комунікативно-дієвої низки, оскільки це звернення виходить за межі простору розповіді, але поруч з усім тим семантична завершеність в “Слові” таки є.

<sup>2</sup> Якобсон Р. Избранные работы. — М., 1985. — С. 421.

<sup>3</sup> Слово о полку Игореве. //Изборник. — М., 1969. — С. 196.

<sup>4</sup> Николаева Т.М. “Слово о полку Игореве”: Лингвотекстологический диалог: русские-половцы // Тр. по знак. систем. — Вып. 17. — Тарту, 1984. — С. 68–83.

Необхідно знайти такий комунікативно-дієвий ансамбль, котрий пов'язує різні семантичні реєстри і якому відповідає конвенційна схема глибинного рангу.

Такий ансамбль може бути виявлений шляхом аналізу мотиву "порятунку", що пронизує весь текст "Слова". Цей мотив пов'язаний з глибинною конвенційною схемою "договору зі світом". Йдеться про міфопоетичний ракурс семантики "Слова", що обмовлює єдність подій і повідомлень, формує загальний наративний простір, в якому знаходять своє місце інші наративні стратегії — слово автора, літописний опис подій, слово Святослава. Важливо те, що в "Слові" зафіксовано особливий міфологічний світ, модель осмислення реальності, притаманну давньоруській культурі.

Відомо, що архаїчною основою багатьох оповідних міфопоетичних схем є важлива опозиція "життя-смерть", що розкривається у розповіді через низку подій: "життя-смерть (умовна) — нове життя". Така схема взагалі є провідною для сюжетних творів. Події просуваються від констатації існуючої реальності до умовної загибелі, а потім — до утворення нової (оновленої) реальності. На першому етапі панує семантика негативного плану, яку можна позначити як "загибель", тоді як на другому етапі події пов'язані позитивною семантикою і позначаються як "порятунок". Така схема регулює і семантичні відношення в "Слові": Ігор іде у похід, просувається до своєї умовної загибелі (полон), а потім відбувається перелом долі і наступає "порятунок" — Ігор повертає у Руську землю. Але це лише "горизонтальна" схема, яка ще не має глибини. Остання стає можливою лише в результаті надання поемі "вертикального" виміру, міфопоетичного, що пов'язаний з уявленням про устрій світу.

Деякі моменти цієї вертикальної шкали виміру зафіксовані в тексті "Слова". Так, з самого початку автор зазначає, що Ігор починає похід в час, несприятливий із сакральної точки зору. На це вказує затемнення Сонця (рід Олеговичів, з якого походить Ігор, мав особливі стосунки із сонячними богами, але це особлива семантика). Ігор переплутав час і виступив у похід в "сакральну ніч". Починає діяти семантика негативного плану, орієнтована на "загибель". Похід відбувається в темних, при-смеркових барвах, у п'ятмі. Над військом стоїть якась невідома погроза, пострах. Навпаки, після сюжетного зламу, час, зорієнтований на "порятунок", і повернення Ігоря супроводжує

ясний сонячний день. Ключ до всієї поеми, як можна бачити, полягає в аналізові сутності цього сюжетного зламу, мотивів і причин, що приводять до нього.

У міфопоетичному світі герой завжди знаходиться в певному зв'язку з устроєм універсуму в цілому. Цей зв'язок набуває чинності своєрідного "договору" зі світом, з тими силами, що відповідають за світовий порядок. Договір має комунікативно-дієве насичення і певне рішення-дія одночасно є подією-повідомленням. Князь Ігор рушає у похід, не беручи до уваги знамення, тобто повідомлення з боку універсуму про згубність цього кроку. Князь немовби пориває комунікативний зв'язок із силами порядку і поступово йде до загибелі. Космічні життєві сили відступають від нього. Навпаки, врятування пов'язане з утворенням нової єдності героя зі світом і життям. Тут сама природа допомагає Ігорю, коли він тікає з полону. Договір, таким чином, полягає в тому, що людина зобов'язана діяти згідно із законами світу і не йти проти життєвих сил. Порушення договору призводить до санкцій з їхнього боку у вигляді умовної загибелі.

Сюжетний злам від загибелі до спасіння мотивований згідно із загальною міфопоетичною схемою. Д. С. Ліхачов справедливо пов'язує спасіння князя Ігоря з темою "Плача Ярославни".<sup>5</sup> На наш погляд, цей момент слід вважати кульмінацією не тільки тому, що це символ нещастя народу в результаті нашестя ворогів. Втрата князя осмислена як втрата сонця і наступ темряви. Це є також розрив сакральних комунікацій із Всесвітом, із силами порядку і життя. Тому Ярославна і закликає до першостихій буття — це своєрідний ритуал відновлення розірваних зв'язків. Це не тільки плач жінки за своїм чоловіком, але також ритуальне заклинання. Ярославна є невід'ємною частиною свого чоловіка і тому також відповідає за його вчинки, але не такою мірою, щоб зовсім позбутись сакрального зв'язку зі світом; вона зберігає контакт із силами життя. Ритуальний плач Ярославни є подією, що мотивує сюжетний злам і призводить до врятування князя Ігоря. Комунікативно-дієва єдність "Слова" визначена в тому, що хоча звертання Ярославни до першооснов буття відбувається у формі словесній (комунікація у вигляді молитви), але відповідь подається з боку космічних сил у вигляді наступних подій.

<sup>5</sup> Ліхачев Д. С. "Слово о полку Игореве" и культура его времени. — Л., 1978. — С. 204.

### 3. Договір з Богом та договір з дияволом

Узгодження того типу, які ми розглядали у попередньому розділі, утворюють необхідні підвалини будь-якої культури. В різних культурах такі конвенційні структури можуть усвідомлюватись по-різному, але вони існують з самого початку відокремлення людини від природної пуповини. Тварина теж підкоряється природній відносинам, які можуть трактуватись як “неявні узгодження”, але чи має тут місце договір. Здається лише людина починає усвідомлювати саме конвенційність свого буття в світі і тому здатна порушувати явні або приховані узгодження зі світом. Маючи більш розвинуті мережі комунікації зі світом, людина конструює і суб'єкта, з яким вона домовляється: Бог не тільки вища істота, що репрезентує сутність буття, але і така істота, з якою можна укласти договір.

Договір з Богом утворює загальну семантичну детермінанту всього корпусу текстів Біблії. Розповіді, притчі, гімни, пісні та ін. об'єднані своєю глибинною орієнтацією на первинні відносини людини зі світом, що усвідомлюється як Договір. Загальна концепція генези полягає в тому, що договір з Богом укладається і згодом якимось чином порушується, а тому надсилається кара, людство потерпає, а потім з'являється новий пророк, що укладає нові угоди із Творцем. Так, перший договір був укладений Адамом, першою людиною, і полягав він у забороні пізнання добра і зла, що пов'язане з мотивами життя і смерті, праці і мук народження. Можна сказати, що це ще не справжній договір, а лише встановлення певної конституції, оскільки сторони нерівноправні. Перша людина не є вільною істотою, вона істота природня і подібна до тварини. Гріхопадіння — перший акт вільного вибору і перше порушення порядку, встановленого Богом, Диявол необхідний у світі, бо він спокушає людину порушити первісний порядок. Після вигнання з Едему людина стає господарем власної долі: “Ось стала людина як один з нас: щоб знати добро і зло...” (Буття, 3, 22). За нею визнається право на вчинок, вільний вибір згідно з її власним розумом.

Але свобода — небезпечна річ, в кінцевому підсумку вона призводить до хаосу серед людей, і тому Бог надсилає кару у вигляді потопу. Після цього відносини зі світом регулюються за допомогою нового договору: людині надається земля для життя, тоді як Богу належать душі людей. Наступний договірний текст встановлює відносини Бога з обраним народом, якого репрезентує патріарх Авраам (також сво-

го роду перша людина, прабатько народу): його потомству надається Земля вже як певна країна, тоді як Бог одержує статус бога цього народу. Але народ, навіть обраний Богом, терпить різні нещастя, і потрібен новий пророк Мойсей, що складає більш детальний договір у вигляді Заповідей: обраний народ повинен виконувати заповіді і за це йому обіцяна земля обітванна і пристойне життя наступних поколінь.

В Євангелії договір укладається вже не між Богом і народом, а між Богом і кожною людиною. Тому шлях до Бога людина проходить самостійно, це завжди драма вибору і вирішення, боротьба між потягом до вищого і спокусою з боку диявола. Культура, що побудована на християнських уявленнях про договір зі світом, робить можливим і договір з від'ємним знаком — договір з дияволом, носієм світового зла. Людство або окремих народ не здатний до того, щоб укласти такий договір, бо це означає загибель невинних: він неможливий, бо ніхто не може мати повноважень укласти такий договір від імені всього народу, але окрема людина може це зробити. Постать Фауста деякою мірою симетрична Адаму. Якщо останній в ім'я пізнання порушує наказ Господа, то Фауст також в ім'я пізнання укладає договір з дияволом. Пізнання завжди виводить людину за межі існуючого порядку, і за це вона мусить розплачуватись порятунком своєї душі.

Розглядаючи договірні структури “Слова о полку Ігоревім”, ми могли бачити взаємодію комунікативно-дієвих семантик позитивного і негативного характеру. В ситуації Фауста ми маємо справу, як можна вважати, переважно з семантикою останнього типу, що зорієнтована на загибель: фізична загибель тіла супроводжується і загибеллю душі. Договір з дияволом означає також розрив комунікативного зв'язку з Богом. Гете дещо по-іншому витлумачив середньовічну легенду про доктора Фауста і зберіг на глибинному рівні також і позитивну семантичну орієнтацію. Тому в нього Фауст знаходить порятунок. В Новий час ставлення до пізнання змінюється порівняно із середньовічними уявленнями, і тому, раніше негативні цінності отримують маркери позитивних.

Концепція суспільного договору, що була розроблена у XVII — XVIII ст. Локком, Гобсом, Руссо та ін., спиралась також на вихідні стереотипи християнської культури, але місце Бога починає займати сама Природа. У XVIII ст. природне було протиставлене не культурі взагалі, а лише всьому штучному, манірному, фальшивому. Тому договірні зв'язки були

осмислені як природні. Згідно з Руссо, людина від природи має право на свободу. Люди об'єднуються у суспільство задля збереження своєї свободи і власності, а тому створюють положення, що регулюється Суспільним договором. Філософ підкреслює, що статті цього договору всюди однакові, усвідомлені вони, визнаються або ні. Вони існують там, де існує суспільство як цілісність. Ми бачимо, як ставлення людини до суспільства змінює її стосунки з Богом; замість узгодження своїх дій з вищими силами буття, що відповідає за порядок, встановлюється узгодження людей між собою, і в результаті цього настає порядок. Таким чином, йдеться про засади суспільного життя, яке визначає буття і сенс існування людини.

Договір, укладений самими людьми, може бути також не усвідомлений і не сформульований у явленому вигляді. Але він встановлює не менш стійкі зв'язки, ніж договір космічний. Той, хто має владу, має її лише через те, що він не руйнує вихідні узгодження із підвладним народом. Якщо цей договір порушений, то і сам народ є вільним від обов'язків стосовно влади. В історичній перспективі порушення Суспільного договору і укладення нового відбувається в часи революцій, але інколи замість нового договору з богом насправді укладався договір з дияволом. Ті, хто укладав його від імені народу, вимушені були діяти у напрямку семантики негативного плану, а тому були приречені на загибель, фізичну і духовну. Перекреслити цей згубний процес можливо лише шляхом зламу в бік позитивної семантики, що рятує від загибелі. Негативній семантиці властиве саме порушення Суспільного договору, якого фактично немає, натомість панує свавілля влади.

Історичний досвід людства, зафіксований у формах мислення і стереотипах поведінки, дозволяє встановити наявність певних вихідних концепцій між свідомістю людини і буттям. Раціоналістична філософія усвідомлює це відношення у положенні, що світ створений саме таким, що його можна пізнавати в раціональних формах. Тут також є своєрідний договір, згідно з яким людина користується своїм знанням у власних інтересах, вона перетворює природу таким чином, як зручно їй самій. Але в цьому договорі з природою інтереси іншої сторони не брались до уваги, це не був фактично договір, а лише таке ж свавілля, як і у стосунках людей в стані "війна всіх проти всіх". Сучасні екологічні катастрофи є, таким чином, контрнаступом з боку природи. Тут також потрібен новий договір людства зі світом, який враховував би інтереси обох боків. Договір є

така реальність, яка дозволяє уникати конфліктів, а тому є засобом реалізації і свободи обох сторін.

#### 4. Договірний текст

Загальне відношення давньоруської середньовічної свідомості до словесної реальності досить стійке, щоб із загальної низки подій-актів виділити особливе значення подій-слів. Слово може скласти саму сутність подій. Встановлення столиці Русі, згідно із "Повістю временних літ", зафіксовано в словах князя Олега: "И седе Олегъ княже в Киевѣ, и рече Олегъ". "Се буде мати городамъ руськимъ". Слово князя тут є ритуальним висловлюванням і, одночасно, пророцтвом, початком державності і міфологічного світу імперії Рюриковичів. Насправді, у історичній дійсності такі слова могли і не висловлюватись, але ситуація міфологічного простору, яку моделює літописець, потребує щоб вони були висловлені. Тут слово сакралізоване в системі необхідного світового ладу і потрібне для підтримки цього порядку. Якщо Олег в часи свого князіння і висловлював які-небудь речення, навіть значущі з історичного погляду, але в цілісну картину тексту літопису вони не вписуються і тому замовчуються.

Літописний текст дозволяє такі висловлювання і надає їм значущості висловлених від імені цілих племен і народів. Таким чином поєднується реальний простір історичного життя з простором міфологічної державності: "И сказали хазары...", "И сказали руси чудь, славяне, кривичи, и весь..." Те, що промовляється від імені якого-небудь племені, вже має сенс якоїсь угоди. Закладання руської держави також має місце у вигляді договору між усіма слов'янами і варягами: "Приходите княжить и владеть нами". Договірне слово набуває особливої значущості тому, що воно затверджує соціальний і політичний порядок у державі. Правова свідомість на Русі починається разом з першими законами в "Руській Правді", яка є також договором варязької дружини князя з новгородцями. Але тут є також мотив княжого наказу, його слово сакралізоване. Коли князь Олег розбиває греків під Константинополем, він "наказує" їм дати данину. Прийняття християнства на Русі є результатом військового конфлікту Володимира з імператором греків і їхнього договору про укладення миру. Пізніше літописець розповідає про угоду князів в Любечі, яка є своєрідною системою колективної безпеки на Русі:

“Если кто на кого пойдет, против того будем мы все и крест честной”.

Процеси домовлення, що приводять до укладання договору, угоди засновані на можливості говорити взагалі і на праві говорити в тому або іншому випадку. Говорять і опиняються в просторі історичного міфу ті, хто має на це право, визначене самим міфом. В архаїчних суспільствах таке право належить завжди старійшинам або вождям племені. В деспотичній державі таке право належить правителю, а старійшинам і мудрецам надається лише право радити.

Можливість мовлення взагалі слід розуміти як особливу активність людини, яка своїм словом вносить порядок і лад у світ хаосу. Мова сама по собі має впорядковану організацію, такі структури порядку, які хоча і не збігаються з порядком самої реальності, але утворюють можливість побудови своєї впорядкованої реальності на підвалинах відповідних конвенційних структур. Як зазначає О.М. Фрейденберг, “говорити” в архаїчні часи означало також “світити”; акт мовлення, розповіді міг осмислюватись як нове світло, що розсіює морок і темряву, тобто саму смерть. З цим пов’язані звичаї колових розповідей навколо багаття (хорове начало): в цьому процесі безперервної розповіді гине темрява і воскресає переможне сонце, тобто життя. Оформлення казок Шехерезади демонструє такий символізм буквально, жінка знаходить порятунком від смерті шляхом безперервного нічного мовлення, розповідання. Тому слово притаманне життю, а неможливість говорити є смерть. Цар завжди бог, той, хто дарує життя, підтримує порядок у Всесвіті, а тому він є джерелом слова істини. Договірне слово царя або князя має значення ритуального процесу утворення світового ладу.

Сакралізоване слово походить також і від пророків. Пророкування завжди є важливими елементами літописної семантики, оскільки з їхньою допомогою подіям надається певний сенс. Так, св. Андрій висловлює пророкування про наступну християнізацію Русі та її майбутню велич: “На етих горах воссияет благодать божия, будет город великий и воздвигнет Бог многия церкви”. Літописному автору заборонено самому висловлюватись від свого імені. Теоретичний бік подій, їх пояснення або тлумачення з’ясовується за допомогою авторитетного слова пророка. Альтернативна модель пророкування — лже-пророцтво. Про таке пророцтво відомо, що воно помилкове тому, що воно ґрунтується на хибних уявленнях про світ. Так, в ситуації з пророкуванням волхвів, останні не можуть нічого сказати про свою долю і справа

закінчується їх загибеллю: “И так погибли они по наущению бесовскому, другим пророчествуя и своей гибели не предвидя”. Волхви гинуть тому, що вони не вписані в систему порядку в світі і їх свідомість підкорена іншим договірним схемам.

Слово-повчання з’являється для розхитування системи порядку і походить так або інакше від диявола. Якщо слово Боже знаходиться в самій людині і мовби світить з неї, то ситуація з демонічними силами дещо інша. Слово-повчання зовнішнє, воно діє на душу людини іззовні. Так, літописець подає свої міркування: “Бесы ведь не знают мыслей человека, а только влагают помыслы в человека, тайны его не зная. Бог один видит помышления человеческие. Бесы же не знают ничего, ибо немощны они и скверны видом”. Така ситуація універсальна. Мефістофель лише пропонує Фаусту набір різних спокус, але не здатний зрозуміти таємницю його свідомості. Душа людини належить Богу з самого початку і до Нього вертається. Будь-який гріх — зовнішня подія, що відбувається зі спокуси бісівської, але він також здатний розхитати світовий порядок з боку мікрокосмосу.

Існуючий договірний устрій так або інакше потерпає від натиску деструктивних сил. Угоди між князями порушуються, країна впадає в хаос. Встановлення нового узгодження є, таким чином, вигнанням диявольського елемента. Старий князь Ігор порушує договір з древлянами і гине. Але його вбивство також є порушенням угоди і Ольга отримує право на помсту. Спонування боярина Свенельда приводить Ярополка до братовбивства і нового кола помсти. Згода князів в Любечі порушується, бо “вліз сагана в сердца деяким мущам”.

Пророцтва і повчання є комунікативними подіями, які різним чином співвіднесені зі структурами порядку. Пророцтва спрямовані на затвердження вихідних договірних структур, тоді як повчання — на їх розхитування. Лже-пророцтва взагалі не можуть братися до уваги, вони не вписуються в існуючий порядок у світі, вони є пусте слово, яке не має сенсу. Різні схеми словесного опису є засобами осмислення реальності з точки зору давньоруської свідомості. Можливість використовувати різні схеми опису свідчить про розвинену здатність моделювання текстового простору. З іншого боку, створення літописних та інших текстів слугує проясненню деяких вихідних конвенційних структур, що організують свідомість культури.